ПИРОН Πυρρων | АКАДЕМИЧНО ЕЛЕКТРОННО СПИСАНИЕ ЗА КУЛТУРА И ИЗКУСТВА

КУЛТУРЕН ЦЕНТЪР СУ "СВ Климент Охридски"

ISSN 2367-7031 / www.piron.culturecenter-su.org
БРОЙ # 18 / 2019 / НОВИТЕ УТОПИИ
URL: http://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2019/10/07-popova-ideology-utopia.pdf

Отношението между идеология и утопия: утопията за изход от идеологията и нейното бъдеще (Карл Маркс, Карл Манхайм, Пол Рикьор)

Меги Попова

Резюме: В текста се проследява отношението между идеологията и утопията като два социално функциониращи „разкази“, които имат различно отношение и влияние върху практиката и настоящето. Това отношение и неговата трансформация са разгледани през разбирането на трима автори: Карл Маркс и неговата критика на идеологията, Карл Манхайм, който експлицитно поставя идеологията и утопията в отношение, и Пол Рикьор. Ако Маркс прави критика на само определен вид идеология – идеалистката буржоазна идеология, то впоследствие неговият метод на социален анализ позволява тази критика да придобие все по-широк обхват на приложение и да обяви всяка теория за идеологическа. По този начин се стига до „парадокса на Манхайм“, който се състои в това, че понятието за идеология „поглъща“ самото себе си и е неприложимо към самото себе си, защото теорията за идеологията също би била идеологическа. От друга страна, в Европа се появяват теории, които обявяват край на идеологиите и утопиите, което в текста е разгледано като криза в способността за идентифициране на идеологията, криза в теорията за идеологията и следователно криза в утопията за изход от идеологията. По този начин се очертават два вида кризи на утопията за изход от идеологията: прекомерното разширяване на теорията за идеологията, обявяваща всяка теория за идеологическа и историзирането на разбирането за идеология – че идеологиите са определен вид исторически разкази, чийто край е настъпил и следователно утопия за изход от идеологията вече не би ни била нужна. Справянето с тези два вида кризи на теорията за идеология предполага и преработване на разбирането за идеология и предлагане на нов вид утопия за изход от идеологията.

Ключови думи: утопия, идеология, социален контекст, криза, легитимация, знание, критика, трансформация

Меги Попова е завършила магистратура по „История и съвременност на философията“ в СУ „Св. Климент Охридски“ и в момента е докторант по „Съвременна философия“ към катедра История на философията в същия университет. Изследователските ѝ интереси включват: критическа теория, философия на културата, социална философия, философия на науката, съвременна философия.

Отношението между идеология и утопия не е едноизмерно и еднозначно: то обхваща множество пластове на социалното – сферата на теориите и на практиките, на отношението към настояще, минало и бъдеще; то зависи и от конкретната социална и културна ситуация, в която се разглежда това отношение, а също и от това кой е приписващият и този, на когото е приписвано идеологическо или утопично съзнание и диспозиция. Отношението между идеология и утопия е поставено и проблематизирано най-вече от Карл Манхайм в неговата книга „Идеология и утопия“ (1929), също и от Пол Рикьор в „Лекции за идеологията и утопията“ (1986), в чиито текстове може да се проследи сложното и многоаспектно отношение между идеология и утопия като два типа социално функциониращи разкази, имащи специфично отношение и роля към практиката и към настоящето.

Отношението между идеология и утопия тук ще бъде разгледано в един конкретен модус: когато утопията се насочи към своето „друго“ – идеологията, като обект на критика и подкопаване, като състояние, от което трябва да се излезе и да бъде превъзмогнато. За целите на анализа на този тип утопия ще се върнем към Карл Маркс и неговата теория и критика на идеологията и очертаната от него картина на общество, в което би липсвало идеология. След което ще се проследи как теорията за идеологията след Маркс става все по-широкообхватна и структурна, което ще означава, че възможното решение, предложено от Маркс, ще претърпи преразглеждане не само поради практически, но и поради теоретични основания. Това ново и разширено разбиране за идеологията предполага и нов вид утопия за изход от идеологията.

Утопичното в теорията на Маркс

Има два главни подхода към историята на философията: интерналистки и екстерналистки. В проследяването на разбирането на Маркс за идеологията ще се опитам да използвам и двата, но със значителен превес на екстерналисткия. Интерналисткият – Маркс да се обсъжда изотвътре, „все едно сме Маркс“ – предполага да се приеме, че некритическата част от философията на Маркс – идеята за комунистическото общество и т.н. – не е утопия, защото самият той подчертава, особено в по-късните си съчинения, че той прави наука, а науката е дескриптивен, а не нормативен дискурс. Утопията, напротив, е винаги открито нормативна, основана на някаква система от ценности. Освен това, дали

ще се определи некритическата част от теорията на Маркс като утопична, или научна, зависи от това, как ще се интерпретира неговата философия на историята: диалектически или детерминистично. Ако историята се „движи“ по необходимост, ако комунизмът така или иначе ще настъпи по необходимост, тогава утопията, като идея, подкопаваща статуквото, не би функционирала, не би произвела никаква разлика в действителността. Ако интерпретацията е детерминистична, тогава е трудно да се разпознае утопичният елемент в теорията на Маркс. Затова се налага да се подходи екстерналистки: или да се признае, че съществува несъответствие между различните аспекти от теорията на Маркс, като например това, че заедно с Фридрих Енгелс пишат манифест, който има перформативна функция и цел, призовава към революционна практика, но в същото време е силно теоретичен; или да се приеме едно детерминистично разбиране за историята, засилено от по-късния марксизъм от съветски тип; или пък да се приеме една диалектическа интерпретация, основаваща се на твърдението му от „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“, че: „Хората сами правят своята история, но те я правят не произволно, не при избрани от самите тях, а при непосредствено заварени, дадени и наследени обстоятелства.“[1] Интерпретацията на Маркс не може да бъде еднозначна, но ако приемем един марксизъм, изцяло освободен от детерминистични обяснения, тогава социалната картина за бъдещо общество, която Маркс рисува, може да започне да функционира като утопия. В противен случай описанията на Маркс ще изглеждат само по-скоро опити за научни предвиждания без потенциал да трансформират действителността. Въпросът е и дали исторически, освен като идеология, тази визия за такъв тип социален ред, е функционирала и като утопия. С други думи, от една екстерналистка позиция, трябва да се посочат нормативните ценностни основания и потенциал в теорията на Маркс.

Въпросът е допълнително разгърнат, когато Манхайм в „Идеология и утопия“ класифицира и описва четири вида социални утопии, включва социалистическата-комунистическа утопия като четвърти вид[2], докато Пол Рикьор в „Лекции за идеологията

[1] Карл Маркс, „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“, Маркс, Енгелс. *Съчинения*, Том VIII. София: Издателство на БКП, 1959, 117.

[2] Четирите вида утопии, които Карл Манхайм представя в „Идеология и утопия“, използвайки социологическо разбиране за утопия, а не жанрово, са следните: 1) хилиазмът на анабаптистите, 2) либерално-хуманистката идея, 3) консервативната идея и 4) социалистическата-комунистическа утопия.

и утопията“ не се съгласява с Манхайм, че идеята на Маркс за комунистическо общество е утопия, защото самите теоретици на тази идея отричат, че тя е утопична, а напротив – твърдят, че е научна. Тук изглежда, че Манхайм има по-сериозни основания, защото подхожда към разбирането за утопия социологически, а не исторически или жанрово, както самият той подчертава. Освен това, една от основните тези на Манхайм в „Идеология и утопия“ според интерпретацията на самия Пол Рикьор, е че в историята на утопията се проследява едно „изчерпване“ на утопията що се отнася до фикционалния ѝ характер, до напълната ѝ отдалеченост и несъответствие с действителността: „Тук основната идея на Манхайм е, че историята на утопията представлява постепенно „приближаване до реалния живот“ и следователно до „упадъка на утопията.“[3] В този смисъл, като исторически последен вид, социалистическата-комунистическа утопия стои най-близо до „реалния живот“ и характерът ѝ е най-малко фикционален.

Разбирането на Маркс за идеология, критика на идеологията и възможният изход

И така, утопията на Маркс за комунистическо общество съдържа като структурен елемент една епистемологическа подутопия: тази за изход от идеологията, че е възможно социално състояние, в което идеология няма да възниква, че знанието и теориите няма да бъдат преобърнати и изопачени образи, а ще съответстват на практиката. За да се разбере тази идея на Маркс, е нужно да се обяснят няколко основни теоретични линии на този тип мислене. Първо, за Маркс идеологията е натоварена с конкретно съдържание: това е буржоазната идеалистка идеология; второ, разбирането за идеология при Маркс се мисли в понятията за всеобщо и особено: идеологията е такъв „разказ“, който се поражда в определен частен контекст, легитимира частни (класови) интереси, но се представя за всеобщо и универсално знание. В този смисъл, разбирането на Маркс за идеология не е времево и модално: че идеологията легитимира настоящето като необходимо положение на нещата и затваря възможността да се мисли друго възможно бъдещо положение на нещата, блокира възможността за трансформация. Такова разбиране ще се появи по-късно в критическата теория, при Манхайм и др.; доколкото обаче с комунизма би настъпил и

[3] Paul Ricoeur, Lectures on Ideology and Utopia, ed. by George H. Taylor, New York: Columbia University Press, 1988, 280.

краят на историята, тоест краят на възможността за трансформация, тогава и идеология, която да прикрива тези възможности, не би могла да съществува, следвайки такъв тип интерпретация на Маркс. Тоест идеология има само доколкото контекстът е исторически обусловен и съществува възможност за трансформация, която идеологията „трябва“ да прикрие. Това означава, че методът на социален анализ на Маркс, който е същевременно и социална критика, работи само в определен контекст: критика на настоящето (на капитализма с всичките му последствия), но тази критика би се изчерпала във възможното бъдеще (на комунизма). При Маркс критиката е строго контекстуална и има конкретна цел: да разкрие основанията на определен вид социално-икономически отношения с цел те да бъдат трансформирани, а не изобщо до всеки вид социално-икономически отношения.

Накратко, историята на идеологията при Маркс изглежда така: поради разделението на труда на интелектуален и физически идеите и теориите съдържат потенциала да се еманципират от практиките и да се представят като автономна реалност:

> *Разделението на труда става действително разделение едва от момента, когато се появява разделението на материалния и духовния труд. […] От този момент съзнанието е в състояние да се еманципира от света и да мине към образуване на „чистата“ теория, теология, философия, морал и т.н.*[4]

Това откъсване и отчуждение на теорията от практиката, на „идеалното“ от практическото, има своите основания в разделението на материален и духовен труд, защото те „се падат на различни индивиди“, на различни групи от индивиди и това е причината те да влизат в противоречие. Според Маркс „възможността те да не влизат в противоречие помежду си лежи само в премахване на разделението на труда“[5]. Когато в рамките на определен контекст на социални практики господстващата класа се легитимира и за да запази статуквото, тя произвежда „господстващи мисли“[6], идеология, която се представя за отделно автономно поле, като надконтекстуално и универсално знание, с това практиките, в които е била произведена, се обявяват за необходимо и неподлежащо на промяна положение на нещата. Идеологията деконтекстуализира и „фиксира“ практиките, в рамките на които тя се поражда. За Маркс немският идеализъм е

---

[4] Карл Маркс, Фридрих Енгелс, „Немска идеология“, Маркс, Енгелс. *Съчинения*, Том VIII. София: Издателство на БКП, 1957, 32.

[5] Пак там, 32.

[6] „Мислите на господстващата класа във всяка епоха са господстващите мисли. Това значи, че класата, която представлява господстващата материална сила на обществото, е същевременно и неговата господстваща духовна сила.“ (Пак там, 46)

идеология, защото не си дава сметка за този произход на теорията от практиката, както и анализът на Пол Рикьор разяснява: „Когато бъдат отделени от процеса на живота, от процеса на общия труд, идеите се явяват като автономна реалност, това води до идеализма като идеология.“[7]

Утопията за изход от идеологията: Поради това, че Маркс мисли в бинарната опозиция ***база–надстройка*** и поставя идеологията като част от надстройката, като епифеномен, който обаче легитимира базата, т.е. социалните практики в определен контекст, според него критиката на идеологията не я делегитимира автоматично, а по-скоро разкрива историческия и контекстуален характер на социалните практики на статуквото и отваря възможността да се мисли трансформацията на практиките като реална възможност. Критиката не може да промени фундаментално характера на социално-икономическите отношения според Маркс, но може да разкрие техния контекстуален и не-необходим характер; затова при Маркс отношението между база и надстройка не е изцяло двупосочно, както се твърди в най-„меките“ интерпретации: защото социалните отношения пораждат определена идеология, но критиката не трансформира директно тези отношения. Затова той призовава към изоставяне на заниманията с философия и насочване на усилията към революционна практика. Всъщност същинската цел според Маркс не е опровергаване или изкореняване на идеологията, а трансформацията на практиките.[8] Проблемът с идеологията е, че тя легитимира статуквото и прави трансформирането на практиките твърде трудно, създава съпротива. Именно за това и според Пол Рикьор при Маркс противопоставянето не е между идеология и наука, както е в по-късните съчинения на Маркс, а между идеология и практика[9], както е в критическата част от теорията на Маркс. Тоест, изходът от идеологията би бил единствено чрез практика, а не директно чрез наука. Научното знание тук е по-скоро следствие от социалните отношения, които не предполагат „нуждата“ от идеология.

---

[7] Пол Рикьор, „Лекции за идеологията и утопията. Уводна лекция“, прев. Боряна Кацарска, *Критика и хуманизъм* 2/3 (1991), 70.

[8] В случая при Маркс става дума за трансформация на социално-икономическите отношения: условията на производство, труд и т.н.

[9] Пол Рикьор, „Лекции за идеологията и утопията. Уводна лекция“, прев. Боряна Кацарска, *Критика и хуманизъм* 2/3 (1991), 71.

Утопията за изход от идеологията според Маркс може да бъде мислена в рамките на утопията на безкласовото общество, защото тогава би изчезнала необходимостта от легитимация на определен частен интерес на господство. Следвайки теорията на Маркс, изходът от идеологията в рамките на утопията за безкласово общество, ще означава, че теорията няма да бъде отделена и неадекватна на практиката, знанието няма да бъде изкривено и представляващо „заблуда“ и няма да бъде легитимирано чрез посредничеството на идеологията.

Пост-Марксови разбирания за идеологията

Анализите на Маркс на идеологията, направени на базата на конкретната буржоазна идеалистка идеология, като резултат съдържат потенциала да разширят полето си на обхват и да се извлекат не съдържателните, а функционалните елементи на идеологията: тоест, идеологическото да се търси не в определено съдържание на теорията, а в това как тя функционира. По подобен начин класическото историческо разбиране за утопията е, че тя е определен литературен жанр, а жанрът се определя не само от вида съдържание на текста, но и от неговата функция и ефекти върху читателите.

Поради това, че разбирането на Маркс за идеологията е основано на бинарни опозиции между: ***теория–практика*** и ***фикция–реалност***[10]: теоретичната сфера на идеите, в която идеологията се намира, и фикционалният характер на съдържанието ѝ позволяват на Маркс да опише като *реално възможен* социален контекст, в който теорията отговаря на практиките и кореспондира с реалността, тоест не е идеология, а наука. Когато методът на социален анализ придобие по-широк обхват и се стигне до това мисленето през тези бинарни опозиции да се избегне, тогава и разбирането за идеология става по-широкообхватно, защото понятията за реалност, истина, чиста практика, естествено, природа и т.н. са поставени под въпрос, трансформирани или в крайна сметка – изоставени. Така в последващата критическа теория след Маркс, идеологията започва да обхваща всички сфери на социалното и да се превръща в условие за възможност на разбирането и ориентацията в света.

[10] Фикционалният „разказ“, който идеологията представя и „разказът“ за реалността, който науката представя според Маркс.

Пол Рикьор например отнася идеологията до символната структура: „Би трябвало да включим понятието за идеология като изопачаване в контекст, който признава символната структура на обществения живот“[11]. Излизането от тази символна структура би означавало изпадане в сферата на реалното (*the real*), на чистото битие, което е чисто нищо откъм определеност и способност да служи като база за ориентация и (социален) живот изобщо. Колкото повече се разширява обхватът на разбирането за идеология, толкова и „обвиненията“ в идеология стават по-малко ценностни, а повече описателни; все повече се загубва нормативността в разбирането за идеология, което се забелязва и при Манхайм.

Това всепоглъщащо и себепоглъщащо разбиране на идеологията води до т.нар. „парадокс на Манхайм“: наблюдението, че понятието за идеология е неприложимо към самото себе си. Ако всяка теория съдържа идеологически момент, то теорията за идеологията също е идеологическа. Това е логично следствие от разширяването на обхвата на разбирането за идеология, както Пол Рикьор отбелязва: „Самото разширяване на Марксовото понятие за идеология води до парадокса за рефлексивността на понятието, според който теорията става част от своя собствен референт.“[12] Това води до един нежелан релативизъм: че идеологическото е винаги идеологическо в контекст; така понятието за идеология се изчерпва и спира да работи. Вече няма привилегирована позиция на критическия теоретик, от която да се отсъди, че нещо е идеология, а и така би трябвало да бъде.

До такъв резултат води убеждението, че „обвинението“ в идеология е описателно. За да се избегне този тип релативизиране на понятието за идеология, е нужно да се покаже как такъв тип приписвания са винаги ценностно основани, и съответно: обявяването, че нещо е освободено от идеология, също би трябвало да бъде ценностно обосновано, ако си служим с разширено разбиране за идеология. Това всъщност е и същинската роля на критическата теория: да разкрива такъв тип зависимости, които не са непременно видими.

Това е единият сценарий, по който се развива разбирането за идеологията: теорията да стигне дотам, че да обяви всяко знание и всяка практика като основаващи се на някаква идеология като условие за възможност и поле на разгръщане на социалното битие: това

[11] Пол Рикьор, „Лекции за идеологията и утопията. Уводна лекция“, прев. Боряна Кацарска, *Критика и хуманизъм* 2/3 (1991), 72.
[12] Пак там, 73.

получаваме, ако си служим с едно извънмерно разширено разбиране за идеологията. Другият сценарий на развитие е обявяването на край на идеологиите, което е резултат от едно стеснено и историческо разбиране за идеологията: край на конкретните идеологии, които са били в сила в исторически план. **И при двата сценария обаче се открива определен симптоматичен отказ от идентифициране на идеологията, изчерпване на теорията за идеологията, което влече след себе си изоставяне на утопията за изход от идеологията:** било то поради това, че изход не е възможен и въобразим изобщо, било то, защото този изход вече се е състоял. Тези две крайни състояния на теорията за идеологията изискват повторно преработване, редакция на разбирането за идеологията, като най-успешното, смятам, би било едно функционално разбиране. Затова тук ще се обърнем към „Идеология и утопия“ на Манхайм и към „Лекциите за идеологията и утопията“ на Пол Рикьор, където идеологията е разгледана в отношението ѝ с утопията.

Отношението между идеология и утопия (Карл Манхайм и Пол Рикьор)

Дали обаче изоставянето на утопията за изход от идеологията се дължи на „кризата“ на теорията за идеологията изразяваща в тези две нейни крайни състояния, или пък обратно: невъзможността за идентифициране на идеология да се дължи на изоставянето на утопията, ако се съгласим една основна теза от „Лекции върху идеологията и утопията“ на Пол Рикьор, че „съждението за идеология е винаги съждение от позицията на една утопия“[13], тоест кризата в теорията за идеологията да се дължи на липса на утопично съзнание. Тези две състояния са взаимозависими и е трудно (може би и неоснователно) да се твърди, че едното е причина, а другото – следствие; те са два аспекта на един и същи социален процес. Ако се приеме първият тип обяснение: че липсата на утопично съзнание се дължи на криза в теорията, която да идентифицира идеологията, това означава да се приеме някакъв вид идеалистка позиция, че теорията и научната общност могат да оформят социални „настроения“. Ако приемем второто обяснение: че кризата в теорията се дължи на липсата на утопично съзнание, тогава сякаш приемаме, че критическата теория не може да работи автономно и да се противопоставя на социалните „настроения“. Но както беше казано по-рано, и теорията е „пропита“ с утопия

[13] Paul Ricoeur, *Lectures on Ideology and Utopia*, ed. by George H. Taylor, New York: Columbia University Press, 1988, 172.

(нормативност) и утопията би трябвало винаги да съдържа критически елемент, следователно отделянето на тези процеси и обяснението на единия чрез другия би било неоснователно.

Тук предварително се открива един аспект от отношението между идеология и утопия: това, че те са взаимозависими дискурсивни практики и това, както ще видим по-късно, е поради тяхното отношение към настоящето.

Поставяйки идеологията и утопията в отношение, Манхайм очертава приликите и различията между тези два „разказа“. На първо място според него идеологията и утопията си приличат по това, че са дискурси или „разкази“ трансцендиращи действителността, несъответстващи на действителността, но по различен начин. Несъответствието на идеологията се състои в това, че тя представя изкривена картина, защото както посочва Пол Рикьор: „Ако съществува несъответствие между идеология и реалност, това е защото реалността се променя, докато идеологията има определена инерция. Инерцията на идеологията произвежда това несъответствие.“[14]. Това е едно типично ценностно неутрално обяснение на това как идеологията функционира. Ако се върнем към Маркс, тази инерция беше възможна, поради това, че идеите се отделят от произвелите ги практики в автономна реалност, скъсват отношението си с практиката и започват да представят себе си за абсолютни и така се превръщат в идеология, но винаги става въпрос за едно „задържане“, „блокиране“ на трансформацията на теорията от и в полза на определена група от индивиди. Може да се каже, че и тази „инерция“ и/или „инертност“[15] на идеологията е вид консервативна утопия, утопия за липса на трансформация. Несъответствието на идеологията с действителността (практиката) е от консервативен тип.

Трансцендирането и несъответствието на утопията с действителността, с настоящето, е от противоположен тип: то е трансцендиране откъм бъдещето и възможното и по този начин подкопава настоящето и действителността: „От нас трябва да бъде прието за утопично само онова „трансцендентно на действителността“ ориентиране, което

[14] Ibid., 27.

[15] Както се знае от механиката като дял от физиката: инерция е свойството (на телата) да запазват състоянието си на покой или на праволинейно равномерно движение; в този смисъл метафората за инертността и инерцията на идеологията е добър обяснителен модел на това как идеологията функционира.

преминавайки в действие, същевременно отчасти или изцяло разрушава съществуващия ред на битието.“.[16]

Това разбиране очертава и основната разлика между идеологията и утопията, която функционалното разбиране дава: идеологията функционира, като легитимира и запазва статуквото, настоящето, действителността, а утопията ги подкопава, делегитимира и има за цел да ги трансформира. Според Манхайм утопията реално има трансформиращ потенциал и не е в областта на „пожелателното мислене“ (*wishful thinking*), тя оказва реално въздействие. Такъв възглед за утопията споделя и Ернст Блох в книгата си „Принципът на надеждата“ (1954-1959), според когото утопиите, социалните надежди и стремежи се намират в сферата на реално възможното (*das Real-Mögliche*), онтологически и практически, материално възможното, а не са голи фикции. В тази връзка Манхайм проблематизира и въпроса за приписването на идеологическо или утопическо съзнание и от каква позиция се прави то: само от една идеологическа позиция, утопията бива отнесена към сферата на фикционално възможното и потенциалът ѝ да се реализира, да трансформира настоящето, ѝ е отнет. Идеологията прикрива тази реална възможност (*Real-Möglichkeit*). От друга страна, ако се тръгне от първоначалното значение на понятието за идеология при Маркс – това, че тя представлява изкривен и обърнат образ на практиката – може да се види, че идеологическото съзнание има претенцията да бъде ценностно неутрално, че е описателно, универсално; утопията, напротив, винаги работи с една нормативност, с едно „трябва“, „би било добре“ и т.н.; в този смисъл, ако използваме разликата на Макс Хоркхаймер между традиционна и критическа теория, можем да отнесем идеологията към традиционния тип мислене, а утопията към критическия, именно защото утопията делегитимира статуквото. Утопията функционира като не дотам рефлексивна критика, критика, достъпна за практикуване от по-широката публика. Би могло да се направи подобна аналогия: ако критическата теория е определен вид експертна критика, специализирана критика, достъпна за ограничен кръг от хора, то утопията е критика, която може да се упражнява по-масово що се отнася до социалните ефекти, които тези два типа диспозиции или „съзнание“ биха могли да предизвикат. Тези два типа диспозиции, разбира се, не стоят в опозиция, а са по-скоро различни степени, функциониращи чрез различни „средства“, но насочени към една и съща цел:

[16] Карл Манхайм, „Утопичното съзнание“, прев. Райчо Пожарлиев, *Критика и хуманизъм* 2/3 (1991), 47.

трансформацията. Трябва да се припомни, че критиката като теоретична „практика“ (критическа теория) е винаги нормативно и утопично основана, а утопията (би трябвало) винаги да съдържа критически потенциал и това да бъде основен неин двигател. Но критиката, бидейки по-отдалечена от практиката, а утопията като по-радикално намесваща се в нея (в практиката), винаги съществува риск критиката да прекъсне връзката си с практиката и да стане твърде нефункционална и елитарна, а утопията от своя страна да загуби критическото и да се превърне в чист проект и догматизация; това са част от аспектите от отношението между критика и утопия.

Тук е и моментът, в който се появява и възможността за преминаването на утопията в идеология. Това превръщане е възможно да се мисли само в рамките на едно историческо разбиране за утопията: че конкретна теория или образ е утопия, а не да се следи как той функционира. Разбира се, при превръщането на определена утопия в идеология, тя престава да бъде утопия: това е изхабяване, употребяване на утопията, затова може да се каже, че условието една утопия да запази идентичността си на утопия е непрекъснатото саморевизиране. Превръщането на конкретните утопии в идеологии се случва, когато утопиите придобият формата на проекти и започват да трансформират действителността по предварително определен модел; например просвещенската утопия (за *Bildung*) или марксизмът от съветски тип. Всъщност раздвояването на марксизма показва как една и съща първоначална теория може да започне да функционира като идеология или като утопия, което подкрепя функционалното разбиране за идеологията и утопията. Когато теорията се превърне в проект, догматизация, в която диалектическият елемент на първоначалната Марксова теория е премахнат, тогава теорията функционира като идеология. Тази подмяна на функцията и прекъсването на връзката на утопията с критиката, когато критическият елемент изчезне, това реализиране на чисто институционално ниво, което води до нейната догматизация; това е една отличителна черта на идеологията. От друга страна, тази теория започва да функционира като утопия при формите на западен марксизъм, в които първоначалната теория на Маркс е ревизирана и трансформирана, и започва да функционира само като критика, при пълен отказ за каквото и да е било кристализиране в проект.

Нуждата от нова утопия за изход от идеологията

Предимството на функционалното разбиране за идеологията и утопията е, че ако си служим с него, не би било възможно теорията ни да описва съвременната ситуация като контекст, в който краят на идеологиите и утопиите вече е настъпил: това би означавало, че съвременността е състояние на безсъбитийност, баналност, равновесие и т.н.; всъщност тези възгледи са симптоматични за състоянието на теорията: теорията е неспособна да „навакса“ в обясненията си спрямо новите тенденции, неспособна да ги идентифицира, какво остава за способността ѝ да предвижда. Затова тезата за края на идеологиите и на утопиите не е нищо друго освен криза в теорията за идеологиите и утопиите.

От една страна, обявяването на края на идеологиите и безсъбитийността на съвременната ситуация блокира нуждата от утопия за трансформация, тъй като тази баналност и представянето на съвременността като поле, в което нищо ново вече не може да се случи и в което всичко ново би било банално, е преповтаряне на старото; тази визия показва как именно идеологията функционира днес. Реално възможната промяна, от друга страна, се представя като „логически“ невъзможна: известното наблюдение на Фредрик Джеймисън, към което и Славой Жижек препраща, например, че в съвременния дискурс (продиктуван най-вече от цялата културна индустрия) „е по-лесно да си представим края на света, отколкото края на капитализма“[17]. От друга страна обаче, липсата на утопично съзнание именно благодарение на тази банална и безсъбитийна ситуация на съвремието, създава трудности в идентифицирането на идеологията. Така се разкрива това диалектическо отношение между идеологията и утопията – трудно е да се каже кое състояние предизвиква другото: дали съвременната идеология прикрива себе си твърде добре, така че да създава всеобщо впечатление за безсъбитийност и липсващи варианти за трансформация, или пък липсата на утопично съзнание е отговорно за невъзможността за идентифициране на идеологията.

За да може утопията днес да функционира като непрекъснато трансцендираща статуквото, като задаваща хоризонт на трансформация, тоест да представя една реална възможност, тогава утопичното би трябвало непрекъснато да се ревизира спрямо това,

[17] Slavoj Zizek, Introduction. The Spectre of Ideology. *Mapping Ideology*. New York: Verso, 1994, 1. Характерно за тоталитарните режими например е, че в рамките на тези системи, техният край е особено трудно въобразим, именно защото тези идеологии, на които се основават, представят тоталитарните системи като естествени, стабилни и процъфтяващи.

което има за цел да трансформира. Това означава, че новата идеология (за края на идеологиите, на историята, усещането за безсъбитийност и т.н.) изисква нов вид утопия за справяне с нея, тоест утопията би трябвало винаги да взима отношение към статуквото на идеологията. Добрата (работещата) теория за идеологията би трябвало по-скоро да си представя нейния бъдещ, а не настоящ или минал край, тоест тази утопична теория би трябвало да има нормативна функция. Според Пол Рикьор „ако наричаме идеология фалшивото съзнание за нашата реална ситуация, ние можем да си представим общество без идеология. Не можем да си представим обаче общество без утопия, защото това би било общество без цели.“[18] Една от функциите на утопията е именно „да представя“ общество без идеология.

[18] Paul Ricoeur. *Lectures on Ideology and Utopia,* ed. by George H. Taylor, New York: Columbia University Press, 1988, 283.

Библиография:

Манхайм, Карл. „Утопичното съзнание“, прев. Райчо Пожарлиев, *Критика и хуманизъм* 2/3 (1991).

Маркс, Карл, Фридрих Енгелс, „Немска идеология“, *Маркс, Енгелс. Съчинения, Том VIII.* София: Издателство на БКП, 1957, 9-531.

Маркс, Карл. „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“, *Маркс, Енгелс. Съчинения, Том VIII.* София: Издателство на БКП, 1959, 113-212.

Рикьор, Пол „Лекции за идеологията и утопията. Уводна лекция“, прев. Боряна Кацарска, *Критика и хуманизъм* 2/3 (1991).

Horkheimer, Max. “Traditional and Critical Theory”, *Critical Theory. Selected Essays.* Transl. Matthew J. O’Connell and others. New York: Continuum, 2002, 188-243.

Mannheim, Karl. *Ideology and Utopia.* Transl. Louis Wirth and Edward Shils. London: Routledge, 1954.

Ricoeur, Paul. *Lectures on Ideology and Utopia,* ed. by George H. Taylor, New York: Columbia University Press, 1988.

Zizek, Slavoj, Introduction. The Spectre of Ideology. *Mapping Ideology.* ed. by Slavoj Zizek. New York: Verso, 1994.